

տեղի ունեցաւ նաեւ զանազան տեսակներու (տիպերու) զիրար խառնելու կարելիք:

Պարզանեան այս տեսակ հաւաքմանց մին, որ ծանօթ է «Ալլա-տե-էթի», անուանակոչու թեամբ, չորս անգամ հրատարակուեցաւ ժել. դարուն երկրորդ կիսուն տպագրութեամբ, որ վերջապէս կասեցուց արգելեց վերջնականապէս հաւաքմանց անդրադոյն զարգացումն, եւ դարձեալ քիչ չնպաստեց իւր մէջ բովանդակուած առակաւոր նիւթերուն Հայոց մէջ տարածուելուն: Սակայն նոյն հաւաքման գլխաւոր նշանակութիւնը կը կայանայ յայնմ որ հանրամատչելի գիրք մ'եղաւ իւր նիւթ խրատական եւ հետաքրքրական ընթերցանութեան, որով նաեւ երևցաւ. Հայաստանէ ալ դուրս: Արգեամբը ալ Ալլա-տե-էթին անցաւ Հայաստանի սահմաններէն ալ անդին՝ դրացի քրիստոնեայ ազգաց՝ Ասորիք ու Վրաստան, թարգմանուելով արաբերէն եւ իւրեքէն լեզուներու: — Ասով կ'աւարտի մեր հաւաքմանց պատմութիւնը:

(Ըրբ-նալիքի)

Հ. Յ. Տ.

Պ Ա Տ Մ Ա Ա Ա Ն

ԵԿԵՐՄԵՐԹԻՊՈԼՍՈՅ ՀՈՅՈՅ՝ ԱՅՈՅ ՎՃՃ-ԻՆՎՈՆԻԹԵՆ ԵՒ ՈՒՐԻՑ ԲՆԵՐԻՑ ԵԿՈՍ-ՄԱՐ ՏՐԱՐԻՑ ԸՆԴԵՐԸՆՈՒ ՊՈՏՃԵՆՆԵՐՆ ԻՒ ՀՐԸՄԱՆԳԻՐՆԵՐԸ

Մարգարիտը՝ ծովուն յատակը կը հանգչի: Լեռանց միոյն խորքերուն ժայռերուն մէջ ծածկուած ու չկարծուած կիզահողէն կ'ելլէ ազամանդը:

Բովազործներն՝ որչափ որ աւելի կը մտնեն հանքերուն մանուածապատ ճամբաներուն մէջ, որչափ որ մեծ է իրենց յարստեւութիւնն — ու տոկուն՝ իրենց գիմացկունութիւնն իրենց գործքին մէջ, այնչափ աւելի արգիւնաւոր է իրենց քրտինքն, այնչափ աւելի մեծ է իրենց աշխատութեան վարձքը: Աղէկ գիտեն իրենք, թէ հոն վարը միայն կրնան հասնիլ անանկ աշուտական մետաղներու, վարը միայն կրնան գտնել անանկ պատուական հանքեր, որոնք երկրիս վերին երեսին վրայ չեն քանուիր: . . .

Հարկ է որ — չսպասելով անապահով ապագային — պատահէ ներկան անոր գործածելը, որ մեր նախնիներէն մեզի մնացած վաղեմի յիշատակաց մնացորդներուն բեկորները ժողո-

վենք ու գործքերն անմահացնենք: Ասոր կը պարտաւորեն զմեզ մեր անձին տէրը՝ մեր երկրին ու մեր ազգին ունեցած անշնչելի յիշատակն եւ անշնչանելի յարուժը:

Մեր անունն այն ատեն միայն կրնանք անշաղկապ պահել, մեր պարտաւորութիւնն այն ատեն միայն կրնանք կատարած համարիլ — ընդհանուր ճանաչողութեան այն ատեն միայն կրնանք արժանանալ, երբ մեր նախնիներուն յիշատակն անմոռաց կը պահենք, չէ՛ թէ միայն մեր օրտին ու մտքին՝ հազաւ նսեմ մեր ընկերական կենաց մէջ — աշխարհիս առջեւը:

Ամէն բան պատուական է, ինչ որ անցած ժամանակներուն ակունքներէն մեզի հասած, մնացած է:

Մեր աշխատութիւնը — մեր նախնիներուն գործքերը նորոգելով եւ զանոնք քովէ քով բերելով ու երեւան հանելով — կը լլայ մեզի աւելի սիրելի եւ ընթերցողաց անտարակոյս աւելի հետաքրքիր:

Ուստի առաջիկայ գործքիս պաշտօնն ըլլայ՝ մէկ կողմանէ զարթոցանել ճշմարիտ եւանդ ու յարգ ներկայ սերնդեան մէջ՝ անցած ժամանակներէն մեզի մնացած բերքերուն ու պտուղներուն ու մէկալ կողմանէ ճշմարտել՝ մեզի հետ ապրող ու մեր ետեւէն եկող ծննդոց, որ ատեն մը Դրանսիականից եւ ի մասնաւորի Եղիսարեթուպոլսոյ ազգայինք, բաւական նշանաւոր տեղ մը բունեն եւ ազգային պատմութեան մէջ: —

Նուիրենք ուրեմն առաջիկայ գրութեան առաջին տողերը — Դրանսիականից վերին կառավարութենէն ու զինուորական իշխանութենէն — Եղիսարեթուպոլսոյ ազգայնոց՝ վաճառականութեան ու այլեւայլ բաներու նկատմամբ տրուած արտօմութեանց, պատճեններու եւ հրամանագիրներու: Անցնիմք անկից ետքն, իրենց արուեստական ու հոգեւոր ընկերութիւններուն, եկեղեցական ու քաղաքային ներքին կենացը, քաղաքաբաշխութեան կանոններուն եւ կարգադրութեանց, իրենց մասւորական զարգացմանը, բանի մ'ազգաբնի Հայոց հիմնարկութեանցը, կայսերական առանձնաշնորհութեան կոնդակաց եւ հրապարակական յիշատակարանաց: Եւ փակենք ըսելիքնիս անով թէ ինչ է Եղիսարեթուպոլսոյ այսօրուան ազգայնոց անասիճանի նուազեւուն, եւ ազգայնութեան ուշոյն՝ այնչափ ինչաւուն պատճառը:

* * *

Ազատ վաճառականութիւն եւ արուեստ բանեցընելը՝ թոյլ արուած էր դրանսիրտանից ազգայնոց, իրենց՝ այս երկիրը մտնելէն անմիջապէս ետքը (Ա. Հաս. էջ 81) թէպէտ եւ ինչպէս ուրիշ տեղ տեսնէք, բոս մասին օտար Ժողովուրդներն եւ բոս մասին Ժողովուրդներն գործուած տէրութեան պաշտօնատէրները, չէին կրնար Տաշտ աշխարհ տեսնել շայն տաւարին այնչափ յառաջացումն ու յաջողութիւնը։ Աստի՛ իրենց ներքին հակառակութեան ու ընդդիմութեան ճգին քողարկելու համար, անուղղակի կերպով ձեռք կ'առնէին ու յառաջ կը քշէին տէրութեան պաշտօնատէրները։ Ասոնք — ինչպէս առիթ ունեցանք տեսնելու — տեղ տեղ կ'արգելուէին որ շայտերն ազատութեամբ կարեն կանգնել իրենց առեւտրի վրաններն, որ անոնց մէջ աղբանքներ փռն եւ իրենց վաճառքներովը հանգարտութեամբ առուտուր ընեն։ (Տես Ա. Հաս. Կատարիներ հրամանագիրը էջ 320.) — Սակայն, ասոնք, ինչպէս կ'ենթադրենք, տեղեկան ու անդղակի բաներ էին։ Վասն զի չէ թէ միայն տէրութիւնը, հապա մաւաւանդ կայսերական ասուն իր կողմանէ միշտ յօժար էր զազայլներուն բարոյապէս օգնելու եւ իրենց ազատութիւն շնորհելու, որ որչափ կարելի է՝ առանց ընդդիմութեան գործիքներին, առուտուրին յառաջ տանին ու անարգել երթան ան առէն տեղերն իրենց արուեստակերտներովն ու ասեւտրի նիւթերովն ուր որ հարկաւոր տեսնեն։

Արգէն Կարուսի եւ Մարիամ Թերեզիայի արտօնութեանց թղթերուն մէջ կը գտնենք շնորհմանք ու հրաման՝ որ ազգայինք իրենց ունեցածովն — ապահովագոյն վեճակի մէջ ըլլալու համար — ազատ ըլլան պարսպապատ քաղաքներն ու գոյնակներն ապաւնելու եւ հոն պահելու իրենց թանկագին բաները՝

Արտաք եւ թաղարեւ մեկալ կողմանէ որ դրանսիրտանից վերին կառավարութիւնն ու զինուորական իշխանութիւնն անուղղակի կերպով պարտաւորուած էին նոյն տեսակ արտօնութիւններն ազգայնոց շնորհելու։ Այլ իրգը կը տեսնենք, որ չէ թէ միայն ասանց մէջ ընդդիմութեան կը շնորհէին, այլ նաեւ, անոնց մէջ իրարու հետ մրցելու կը ըսնային։

Այսպէս ի մէջ այլոց երբ Եղիսաբեթութեան պոլսոյ ազգայինք, Գորնիփ, դրանսիրտանից

վերին կառավարին գիտնին, որ զիրենք ազատ ընէ, երկրին վրայ գրուած երթեւեկութեան ընդհանուր արգելքէն, որովհետեւ իրենց մէջ փոխադրական հիւանդութիւն պատահած չէ, կառավարը, 1717 հոկտ. 7ին հրամանագրովը կը կարգադրէ թէ, այն հրամանն որ, նոյն միջոցին գրուած էր — թէ տիրող տարափոխիկ հիւանդութեան համար, քաղքէ քաղքէ երթալ ու երթեւեկութիւն ընել չ'ըլլար — Եղիսաբեթութեան պոլսոյ համար ընէ։

Ահա հրամանագրին թարգմանութիւնը։
 «Ասոց է որ վերին կառավարութիւնն իր հրամանագրին զօրութեամբ — նկատելով ժանտախտ հիւանդութեան (Contagiosus morbus) տարափոխութիւնն — արգելեց վաճառականներուն, որ չէ թէ միայն անօմաճառներու շերտն, հապա նաեւ որ երկրիս մէջ ալ ասոցին անգին չճանապարհորդեն։ Այստե ամենայնիւ Աստուծոյ ողորմութեամբ գեռ մինչեւ հիմա Եղիսաբեթութեան պոլսոյ շայտերուն բան մը չ'հանգիպելով՝ զասոնք, իրենց օրական հացը փնտռելէն չենք կրնար արգելուլ։ Եւ շնորհէ՛ որ իրենց գործիքին համար տեղ մըն ալ չկարենան երթալ։ Աստի ներկայ գրութեամբ կը ծանուցանենք ու կը հրամայենք ամենուն — որոնց կը պատկանի, այս մեր տէրութեանը մէջ — որ յիշեալ Եղիսաբեթութեան պոլսոյ շայտերն, երկրին զօրապետներն եւ կամ տեղական առաջնորդներէն ձեռուրնին ազատ երթեւեկ ունենալով՝ թողուն ու թողուլ տան, իրենց գործքն ազատապէս լինելու։ (Դուրս առնելով՝ անօմաճառ տեղերն, ուր որ պիտի չտեղաւորուին, մինչեւ որ իրենց հրաման չարուի) Իսկ այս հրամանագիրը չունեցող աստանդականներուն համար կը հրամայուի գաւառներու եւ աթոռներու պատուական պաշտօնատէրներուն, որ զիրենք արգելուն բռնեն եւ բանտարկել տան։»
 «Ցուեալ ի Գլուփ, յամի ցետուն 1717 հոկտ. 7.

Յ. Կ.

Սիւրիսիւնդոս Գորնիփ յ. Ժ.
 Կառավար։»

Յիշեալ կառավարն, երեք տարի ետքը (1720) կը հրամայէ, որ առուտուրով զբաղող ու քաղքէ քաղքէ պտուղը վաճառական Եղիսաբեթութեան պոլսոյ շայտերն ազատ թողուն, որ իրենց առուտուրը յառաջ տանին։ Որովհետեւ, կ'ըսէ, իրենք ալ տէրութեան հպատակներն են, իրենք ալ հասարակաց ծանրաբեռնութիւնները հաւասարապէս կը կրեն ու իրենց վրայ գրուած

1 Տես Կարուսի եւ Մարիամ Թերեզիայի արտօնութեանց թղթերը։ Հաս. Ա. էջ 83, 11. — գործնական 214, 11.

տուրքերը՝ հաւատարմութեամբ կը հատուցանեն:

«Կոմս Սիկիսմունդոս Գորնիժ», աղատ պարոն Կեօնց Ռուսգայի. սուրբ՝ կայսերական ու թագաւորական Վեհափառութեան ներքին խորհրդական, նորին կայսերական Մեծափառութեան՝ Գրանտիլուանիոյ իշխանութեան եւ Հունգարիոյ թագաւորութեան ձեռքն եղած (anne-xas) մասնուն, վերին կառավար եւ այլն, եւ այլն:

«Եղիսարեթուպոլսոյ հայ հասարակութիւնը կը գանգատի, որ, թեպէս նորին Վեհափառութեան իրեն վրայ դրած տուրքերն եւ երկրին ուրիշ հասարակաց ծանրաբեռնութիւնները հաւատարմութեամբ կը հատուցանեն (praesto), ի վերայ այսր ամենայնի, իրենց ապրանքներն ազատութեամբ ծախելու (distrato) չեն թողուր, հապա — մանաւանդ գեղերուն մէջ — իրենց արգելք կը դնեն եւ զանազան պատճառներով զերեւը անհանգիստ կ'ընեն: Ուստի առողջեցամամբ՝ վերին վարչութիւնէն կախում ունեցողներուն, այս թղթին զօրութեամբը, խտաւ կը հրամայուի, որ ասկից ետքն ոչ որ զՀայերն՝ իրենց ապրանքներուն առեւտրին եւ գործառնութեանցը մէջ — այս ըլլալով միայն, իրենց ապրուստ բերողն եւ իր Վեհափառութեամբ վարելի տուրքերը հատուցանող զիտաւոր միջոցը — խափանէ եւ կերպով մը արգելք ըլլայ, հապա ամէն տեղ, թէ գեղերն ու թէ քաղաքները՝ առնալաճառներու տոնն զերեւը ազատ թողուն ու իրենց արգելք չդնեն: Որովհետեւ ասոր գեւ ընդունը՝ խտաւ պիտի պատժուին:

«Տուեալ ի Գարսա, յամի Տեառն 1720 յուլիս 29:

Յ. Գ.

Սիկիսմունդոս Գորնիժ:

Աս ու ասոնց նման ազատութեան թղթեր ու պաշտպանութիւն միշտ կը գտնէին Գրանտիլուանիոյ ազգայինք եւ մասնաւորապէս Եղիսարեթուպոլսոյնքը երկրին կառավարներէն:

Վերոյիշեալ ազատութեան թղթերու նման ազատներն ունիք ձեռուորներ, ի մէջ այլոց, Շգայնվիլ զօրավարէն (1716 Ա.գ. 4.) Գէնիկսէկ զօրապետէն (1723 Յունուար 11.) Դիշէ զօրավարէն (1726 Հոկտ. 8.) Վալլիս զօրապետէն (1730 Մարտ 3.) Լապովիւէն (1737, Նոյեմբ. 15) եւ այլն: Այս ետքնին պատճենին ըլլայ, Ժամանակակից ազգայիններէն յարկոյ խափերն անցուած են, «Կենըրալ Լուր-գովիւին բրօքեգձինն է, վասն զի ամէն մէկին

սյօգոտ ըլլայ հիօրքաղաքն, աստուած մի արասցէ իք մը ըլլայ նայ, փախելու, եւ ամէն բանը, գինի, ցորեն եւ այլն նեւ տանելու: Եւ այս հանեցինք ի թվին... Նոյեմբ. 26ին, ես տէր միշտ խըկանոսեսայց:»

Ցնանքը թէ ինչ կը պարունակէ այս պաշտպանութեան թղթը:

«Գէորգ-Քրիստիանոս, սուրբ, կայսերական հոգովեական տերութեան Լապովիւիլ իշխան, դուքս Յականի ի Սիլեզիա, կոմս Շգայն-հայմ, տէր Կլումցի եւ Ռաուանիցի, ասպետ Ս. Հուսէբերգիոյ կարգին, իրական հրաբարձու (cammerer) նորին հոգովեական կայսերական ուղղափառ Վեհափառութեամբ, ձիաւորաց զօրապետ, վերին առաջնորդ զհայհապա (Kürassier) բանակին, զնաւորական ընդհանուր վերապետ-սուշ Գրանտիլուանիոյ եւ Վալաքիայի իշխանութեանց, վերին իշխանութեանց մէջ նաեւ վերին տնօրէն (Ober-Director) եւ այլն, եւ այլն:

«Որովհետեւ Եղիսարեթուպոլսոյ հայ հասարակութիւնն իզմէ հրաման ինքրեց, որ մեծագոյն ապահովութեան կամ, Ժողովուրդն՝ իր ունեցածն ու ապրանքները՝ ամրացապատ տեղերն եւ հաստատուն քաղաքները կարենայ տանել, ու իր կենեղ պաշտպանութեանը համար հարկաւոր բաները (Vitualien) յիշեալ քաղաքները տեղաւորել. — Եւ այս բանն հրաման տուի. — ասկայն ասով առանց մէկուն փնտսելու (präjudiciren), Ուստի՝ ամէն եւ իւրաքանչիւր, իմ վերին իշխանութեանն առողջարգեալներուն, թէ՛ վերին ու թէ՛ ստորին զինուորական պաշտանաւորներուն, նաեւ գերմանական ազգային կամ իլլիրական (Ratrisch), թէ՛ աստուած ու թէ՛ ձիաւոր զինուորներուն, առաջիկայ գրութեամբս կը հրամայուի, իսկ ուրիշներէն — իրենց վիճակին ու աստիճանին համեմատ ըստ պաշտանի կը ինքուրի. — որ յիշեալ հասարակութեան Հայերն, իրենց ստացուածքներուն ու կենաց պարեններով, վերին ըստման մոտաց համեմատ, առանց մէկ ընդգրկմութեան, ամրացապատ տեղերն ընդունին: Ըստ հետեւորդի, անոնց չէ՛ թէ միայն ամէն տեղերն ապահովութեամբ եւ առանց արգելքի երթալու, անցնելու թողուն, հապա նաեւ սիրով տեղաւորուելու եւ հոն մնալու բարեկամեցողութիւն ցուցնեն: Ասով՝ ստորադրութեամբ կը կատարեն իրենց պարտաւորութիւնը: Աւր թողունք զայն որ այսպիսի դիպումներու մէջ՝ իւրաքանչիւր որ պատիւ ու մեծաբանք ցուցնելու է:

Տուեալ ի Սիպին յամի Տեառն 1737,
Նոյեմբ. 29:

Տ. Կ.

Կ. Գ. Լոպովիչ:

Սոյն բանը կը տեսնենք վաղիս զոր-
վարին Լէրմանշապետն առած Տրամանագրին
մէջ: Էստ խտրուի կը Տրամադրուի զինուորաց որ
չէ թէ միայն զինուորական առը չզննն Ներսիս-
բեթուպոյսը ազգայնոց վրայ. չէ թէ միայն
զգուշանան զանոնք կերպով մ'ածհանգիստ
ընելէն — իրենց աները զինուոր գնելով ու
գիշերային բնակութիւն խնդրելով — Տաղա
նաեւ չըլլայ թէ՛ իրենցմէ գուար, ցորենեղէն,
պարեն, սասակ, գինի եւ այլն գողնան կամ
յափշտակեն: Ընդ հակառակն, ամէն կարելի
դէպքին մէջ զիրենք պաշտպանելու քանան ու
ամէն աղէտից մէջ իրենց օգնեն: Վասն զի հա-
կառակն ընելով՝ ըրածնուն Տամար պատառ-
խանառու պիտի ըլլան:

Ահա Տրամանագրին հայերէն թարգմա-
նութիւնը:

“Հռովմեական կայսրն, Սպանիայի, Լուս-
գարիայի եւ Պոնտիայի թագաւորին, մեր ամե-
նագլխին տիրոջ ու Վեհափառութեան առան-
ձինն պաշտպանութեան ու ազատ երթեւեկու-
թեան պառճէնը (Salva guardia).

“Ներսիսբեթուպոյսը հայկական հասարա-
կութեան ամէն վաճառականներն այնպիսի պայ-
մանաւ (dergestalten) եկած ու ընդունուած են
մեր երկիրն, որ ամէն տարեկան օտնավաճառ-
ներու մէջ, զինուորական կառավարները՝ վրա-
նին ուրիշ տեսակ առից ու վրանի հարկ չզննն,
եթէ ոչ զայն որ արդեն վերին իշխանութեան
կանոններէն դուրսն ու ընդունուած է: — Ու-
չայք՝ իրենց գործառնութեանցը, մէջ, ոչ ինչ
կերպով ու պատճառաւոր անհանգիստ ըլլան
եւ կամ որ եւ կերպով վշտակութեան են-
թարկութիւն:

“Անոր համար առաջիկայովս՝ ամէն եւ իւ-
րաքանչիւր նորին Վեհափառութեան, մեծափառ
կայսրն ու թագաւորն իշխանութեանը ներքեւ
եղող վերին եւ ստորին զինուորական պաշտօնա-
տէրներն եւ առհասարակ ամէն զինուոր՝ նաեւ
նոսանաւոր ու ծիւղաւոր պատերազմող, գերմա-
նական, իտալական եւ իլլերական ազգէն, որ
եւ զինակ, աստիճան կամ կարգ ունեցող
մարդիկ, — նմանապէս ամէն ու իւրաքանչիւր
կառավար, իրենանող (Einlogier) եւ վանառու
(Quartirungs) գործակալներն եւ ընդհանրապէս
ամէն մարդ — ով որ ըլլայ, թող ըլլայ — ըստ

պաշտմանի ու վայելապէս կը խնդրուի, իսկ
ստորակարգեալներուն բացորոշ ու ծանրապէս
միտքը կը բերուի ու յայտնապէս կը հրամայուի,
որ Ներսիսբեթուպոյսը հասարակութեան յի-
շեալ վաճառականները՝ վերն ըստած տուր-
քերովն անհանգիստ չընեն: — Բայց աստի,
զիրենք, չէ թէ միայն, որ եւ տեսակ բնակու-
թեան, վանառութեան — եւ ստորմանն ծան-
րաբեռնութիւններով — կամ գիշերօթ եւ
հանգստեան տեղեր ու ստակ բոցընելով —
գարձեալ՝ աշար, կով, ձի, կապ, ցորենեղէն,
գինի, գարեջուր, բնութեան բերքեր խնդրելով
եւ ուրիշ տեսակ պատերազմի հարստահարու-
թիւններով (Exaction) ու որ եւ տնտեսով կո-
չուած են որ եւ պատճառաւոր — զանոնք ան-
հանգիստ չընեն: — Բայց մանաւանդ չըլլայ
թէ կրակ ձգելով, կողոպտելով եւ յափշտա-
կելով կամ նաեւ բռնութեամբ ու պատժոյ
արժանի եւ ուրիշ ասոր նման գործքերով զի-
րենք խռովեն ու վշտացընեն: Հապա ընդհակա-
ռակն ամէն յառաջ գալի պատահարաց ու
աղէտից մէջ (Vorfällenheiten) զիրենք հաստա-
տութեամբ պաշտպանելու եւ իրենց օգնելու
քանան (manuteniren): Աս է արդարութիւնն ու
իրաւունքը. եւ իւրաքանչիւր որ իր վիճակին ու
աստիճանին համեմատ զայս ընելու կը պարտաւ-
որուի: Ստորակարգեալները կը կատարեն աս
բանիս մէջ իրենց պարտաւորութիւնը: Աս՝ ծան-
րապէս արուած Տրամանը պէտք էք գործադրել,
գիտնելով որ ասոր դէմ ընդդէմ անպատճառ
(unausbleiblichen) մարմնաւոր պատժով կը կրէ
ու յոյն իսկ իր կենցաղով կը տուժէ:

Սիպին, 1737, Մայիս 10:

Տ. Կ.

Փոյ վաղիս յ. ծ.

Հռովմեական կայսրական վեհափառու-
թեան իրական ներքին ու պատերազմի
խորհրդական, ասն հազարապետ, ընդ-
հանուր զորավար, վերահասուչ աստաւոր
բաժնի, Գրասխիւրանիոյ եւ վաղաքիոյ
զինուորական վերին կառավար, եւ ընդ-
հանուր վերահասուչ վերջնային,

»

Թէ Գրասխիւրանիոյ կառավարութիւնն ու
նոյն իսկ տէրութիւնն, այսպէս սիրով կը վա-
րուէր ազգայնոց հետ ու զիրենք այնպէս կը
փայլալայէր, պատճառն ան էր, որ աղէկ գիտէր
թէ որչափ յառաջացուցած ու բարձրացուցած
էր Հայոց ազգը վաճառականութիւնը՝ բոլոր
երկրին մէջ, անով՝ որ մէկ կողմանէ զանազան
— ժողովուրդեան առջեւ դեռ անծանօթ, առեւ-
տրական նիւթեր ու ապրանքներ արեւելքէն

ներս կը բերէր եւ անոնցմով առուստուր կ'ընէր, — եւ անոնց տեղ՝ ուրիշ տեսակ առարկաներ, դուրս եւ մասնաւորաբար Յաճկաստան կը տանէր. — եւ մէկալ կողմանէ անով՝ որ բերած ապրանքները, մինչեւ Գերմանիայի, իտալիայի եւ Դանիայի զանազան քաղաքները հասցնելով՝ չէ՛ թէ միայն առեւտրական հաղորդակցութիւնը վառ կը պահէր, հապա նաեւ հարստութիւնն ու գրամը կը շատցընէր:

Լաւ գիտէր աւստրիական պետութիւնը՝ թէ որչափ յարեալ էր այս ազգը տերութեան — թէ որչափ վտահալութիւն ու յոյս կրնար ունենալ ամէն ասին չայոց հաստատութեանն ու առաւանձնութեանը վրայ: — Եւ վերջապէս թէ որչափ օգնած էր իրեն ազգը՝ երբ որ իր ձեռնտուութեանն ու օգնութեանը կը կարօտէր: — Մեր պատմութեան ընթացքին մէջ՝ այս բաներուն շատ տեղ հանդիպեցանք:

Նման օրինակ պատահարներ քաղքիս դիւանատանն ու արձանագրութեանցը մէջ շատ են:

Երբ Մարիամ Թերեզիա իր գաւորներէն մէկը կարգել ուզեց, բաղձաց՝ որ վաղեմի սովորութեան համեմատ, նոր հարմանցեցոյց որոշեալ դրամոց գումար մը տրուի, իրբեւ նուէր: Աս նուիրումը հասարակօրէն ժողովրդէն կ'առնուէր: Այս առթիւ արքիդքսուհւոյն իրբեւ գնդաւորէ դրամ տրուողով՝ 10.000 ոսկի պարգեւ տրուեցաւ: Յիշեալ գումարը՝ բոլոր Աւստրիոյ տերութեան գաւառացի ու քաղաքացի վրայ բաժնուելով՝ չայոց ընկերութեան ինկաւ 45 ֆիորին 35 քրայցէր: Աւստրի հրաման զըրկեցաւ, որ այս գումարն ազգայինը՝ Սիպին զրկեն Վիլանտս գործակալին:

Ահա հրամանագրին հայերէն թարգմանութիւնը:

“Մեր ամենագլխի Տիկնոջ, սուրբ, կայսերական եւ գաւառական կաթողիկէ Վեհափառութեան, Դրամսիրուանիոյ իշխանին եւ այլն, անուամբը:

“Մեզի հետ եղողներուն՝ սիրով ողջոյն եւ նորին Վեհափառութեան շնորհացն առնմը: Մեր գլխի տիրուհին, իր կայսերական Վեհափառութիւնն ուրիշ երկիրներուն եւ տերութեանց (Dilio) օրինակին համեմատ բաղձալով որ այս աղքատ երկիրն ալ իր կար կարողութեանը համեմատ մեծափառ նոր ամուսնացելոց, այսինքն, երկրագոյն վեհափառ արքիդքսուհւոյն եւ լոթարինգեայի մեծապատիւ իշխանին ունեցած խոնարհ հպատակական մեծարարքն այս բանին մէջ լաւ ցուցընէ. եւ իրենց մեծապատուութեանը՝

թեանցը՝ արքունական գանձէն, ամուսնութեան տրուողով՝ որոշեալ գումար մը պարգեւէ — տերութեան կարգերուն որոշմամբ — տասը հազար ոսկի. այսինքն 41.000 ոսկեական ֆիորին տրուեցաւ երկիրն վրայ, վճարելի: — Այս գումարէն՝ շեր մեծապատիւ ընկերութեանը վրայ կ'իշխայ 45 ֆիորին եւ 30 քրայցէ: — Աս հրամանը՝ հրամանացող հաղորդելով՝ կը յայտնեմ, որ թուղթն ընդունելէն ետեւ, առանց յապաղելու, որոշուած ստակի գումարը, ձեր հասարակութեան մէջ արդարապէս ստորաբաժնեցէն, այնպիսի կերպով մ'որ այս պարտականութենէն՝ առւերքի տակ ինկող անձ դուրս չմնայ, հապա համեմատութեամբ, ամէն մէկը ջանայ առաջինն ըլլալու: Ստորաբաշխումէն ետեւ գրամը ժողովուրի եւ զրկուի Սիպին, Գայլ Վիլանտցի. անկէ սովորեալ անդորրագրին առնելով՝ որպէս զի հանկէ, որպէ մը յառաջ Վիլենայ կարենայ փոխադրուիլ: — Ուրիշ կողմանէ եմ, եւ այլն: “Ցուեալ՝ Դրամսիրուանիոյ կառավարութեան կողմանէ: Ի Սիպին յամի Ցեառն 1736 յունիս 26:

Կ. Յ. Հալլեր, յ. ծ.

կառավար.

Դաւիթ Մարիաֆֆի տէ Մամա յ. ծ.
քայտառդար:

Աւստրիական տերութիւնը՝ բոլորաց հետ ըրած ժառանգական ու երկամեայ պատերազմներուն առթիւ, դրամական նեղութեան մէջ մանեցով՝ եւ ոտանաւոր ու ձիաւոր զինուորի պակսութիւնն ունենալով՝ Դրամսիրուանիոյ վերին կառավարութեան ձեռքը ազգայնոց ալ զրկեց, որ այս երկու բանին մէջ իրեն օգնութեան հասնին:

Ահա հրամանագրիներուն մէկուն հայերէն թարգմանութիւնը:

“Մեր ամենագլխի Տիկնոջ, Աւստրիոյ վեհափառ արքիդքսուհւոյն եւ Դրամսիրուանիոյ իշխանին անուամբը:

“Մեզի սիրելիներուն ողջոյն եւ իր Վեհափառութեան շնորհացն առնմը:

“Մեր մեծափառ իշխանուհին մտածելով մեր երկիրն արտմալի վիճակը՝ տերութեան ժողովին եկած ամենապատիւ արքունական գործակալին ձեռքը առ ջենինի գրաւ թէ անցած տարի կարգադրուած 5000 ձիաւոր զինուոր տայն՝ ամրոկութեցաւ 1000 ձիաւորի եւ 2000 ոտանաւորի: Աս թիւը ստորաբաժանման վերածելով՝ եղած մերձակայ հաշուին համեմատ շեր վրայ ինկած է երեք ձիաւոր եւ վեց հետեւակ: Մեր

յանձնարարութիւնը ձեռուդիր հասնելով, ձեր վրայ ինկածները պատրաստեցէք եւ ձիւորն անմիջապէս ըստ օրինի եւ ըստ պաշտօնի զգեստաւորեցէք. իսկ ոտանաւորները պատրաստ բռնեցէք մինչեւ որ ստոր վրայ կարգադրութիւն եւ հրաման տրուի:

“Ասկից զատ, ձեր վրայ ինկած է ձմեռուան զինուորաց բնակութեան (Hyberna) գումարին մասէն 175 ռենական ֆլորին. — եւ վերոյիշեալ զինուորաց համար հարկաւոր հանգերձանքները գնելու համար 16 ռեն. ֆլորին եւ 55 քոնդր. Աս ստանի ալ հաւատարմպէս ստորաբաշխելով” — ազատ եղողներն ըստ օրինի գուրս առնելով — գաւառական գործակալութեան (Commisariat) կարգադրութեանը համեմատ՝ հոն զրկեցէք:

“Տուեալ Գրանսիլուսից թագաւորական իշխանութեան կառավարութեան կողմանէ:

“Ի Սիպին յամի Տեառն 1742. Ապրիլ, 21:

Վ. Ց. ՎԱՆԵՐ յ. ժ.
կառավար.

Գարսիւ Աւսիսեց.:

ՅՈՂՃ. ԱՍԾԾՈ

(Շարձակիւն)

Գ Ո Ր Ի Ք

(Շարձակիւն)

2.

Ինչպէս ամէն միւս ազգաց քով՝ որոնք համաշխարհական հաղորդակցութեան վառարանէն հեռու ինկած են, նոյնպէս հին եւ նոր կապագողովկացւոց քով կը տեսնենք իրստ պահպանողական նկարագիր մը: Ըստ ակամայ կ'ընդունին կամ կը թողուն հինաւուրց հեթանոսական սովորութիւնները, ակամայ՝ հին պարսկական կրօնը, ակամայ՝ յունական-հռոմէական քաղաքակրթութիւնը, քրիստոնէութիւնն ու արիւսականութիւնը, ինչպէս որ պիտի տեսնենք յաջորդաւ:

Կապագողկեան հինգերորդ արքայն՝ Արիարաթէս Եւսեբեւ փիլիպատոր՝ արքեամարքազին իշխան մըն էր, որուն արթուն, հաստատուն եւ անշահասէր վարմունքն զրացիներուն ակնածանք կ'ազդէր, եւ կապագողկեան ազդեցութիւնը տարածեց մինչեւ Յիզրիսի ափն ու Պրոպոնդեսայ ծովը: Եսկայն արգէն իւր մահունէն (130 Վ. ք. զ. ք.) ետքն սկսան խռովութիւնք՝ որոնք Գամրաց անկախութեան կորուստը

պիտի բերէին: Նոյն իսկ իւր Նիսաս կինն իւր հինգ որդիքն՝ որոնք իրեն համար շատ շուտ չափահաս կ'ըլլային, մեշտեղէն վերցուց:

Ցափաստաններէ եւ լեռներէ շրջապատուած, ծովէն հեռու ինկած՝ բայց քաղաք փոխառէն ամէն կողմանէ ամբար բերդերով ծածկուած, կապագողկեալ քաղաքն Ասիոյ այն մասն եղաւ որ ամէնէն ալ բացուեցաւ յառաջ քաղաքակրթութեան եւ քաղաքային վարչութեան հանգամանաց առկելու երկուքն ալ մուծեց Արիարաթէս Ե: Այս իշխանն իւր փոքրակից երիտասարդութեան ժամանակ շատ աշխարհներ շրջած էր, Իտալիա եւ Յունաստան այցելած, ուր ամենական քաղաքացիութեան իրաւունքն ստացած էր եւ կարենազէս փիլիսոփային հետ անձուկ կերպով բարեկամացած: Իւր արքունիքը կանչեց յոյն արեւսագէտներ եւ գրագէտներ, եւ իւր պետութեան երկու մեծ տեղերէն՝ Մասիա եւ Տիանա՝ տեղեցեց քաղաքներ յունական նախագաղափարին համեմատ, որոնց առաջինը մինչեւ անգամ հարսանգասի օրէնքն ընդունեցաւ: Բայց յունական քաղաքակրթութեան հետ կապագողկեալ մասն անմիջապէս նաեւ յունական մոլութիւնները, Որոսիոնէս բռնաւորն՝ որ իւր թէ Արիարաթէսի եղբայրն էր, Պահինէէն՝ որ մեծցած էր, հեռք բերաւ յունական թուլամորթութիւնն ու բազմանք անկիւրջ շուշայտութեանց եւ անտաօթ առարանաց: Ի մայր խոնարհոյ հեղինակածութեան այս զեղծմունքը շուտով ընդգնալեան եղան Գամրաց, եւ այսպէս կապագողկեան ազնուականութիւնը հաստատութեան յառաջ փառութիւնը ճանչցաւ: Այս ազնուականաց մասին՝ որոնք հարստութեամբ արքայէն ալ զրեթէ գերազանց էին, կը խոսի Կիկերոն թէ Արքային երկու կամ երեք բարեկամները շատ հարուստ են, բայց այնպէս խնամով կը պահեն իրենց ունեցածն ինչպէս եւ կամ գուն. (Cicero ad Att. 6, 1, 3 amici regis duo tresve perdivites sunt, sed ii suum tam diligenter tenent quam ego aut tu.) Ծանօթ է Ուրարտիոյ այն տողը թէ՝ Գամրաց արքայն հարուստ է գերիներով՝ բայց ինքը զորով չունի. (Horatius Ep. 1, 39 Mancipii locuples eget aeris Cappadocum rex.) Երբ Թեմիս Գիզրգասայ իշխանութիւնն եւ իւր պոնդական-հայկական պատերազմները Հռոմայեցւոց դէմ՝ ժողովրդի մը պէս փայլեցան ու անցան, բովանդակ Յառաջիկողման Ասիա Հռոմայեցւոց ներքեւ ինկաւ: Յայտնի է որ կապագողկից մասին ազդիւրներն այս ժամանակ ամէնէն աւելի առատ